

Dunării, în zona învecinată cu provinciile moesice. În afara acestor două zone, o concentrare apare la Alburnus Maior, din păcate insuficient discutată de autoare, având legătură, nu atât cu exploatarea minieră, cât mai degrabă cu prezența unor comercianți veniți din zona estică a Imperiului (p. 90 și documentele 3-10, dintre care nr. 3-8 sunt dedicații către divinități microasiatice).

O discuție separată se poate face asupra documentului nr. 24. Este vorba de un altar fragmentar descoperit în apropiere de Alba Iulia, pe care autoarea îl întregeste sub următoarea formă: Κλ(α) (διος) / Λόνγο(ς) / [...]. Într-un articol publicat recent, Ioan Piso (ActaMN 39-40/I, 2002-2003 (2004), p. 213-215, nr. 14) observând prezența unor litere vizibile deasupra rupturii altarului propune următoarea lectură: Κλυ[...] / Λόνγο- /ς Ἄσ?ια- / [vovD]. Mai departe autorul menționat consideră că în primul rând al inscripției ar trebui să căutăm numele unei

divinități, eventual microasiatice (se face referire la existența unui râu *Cludrus* = Κλύδρος în Frigia), plecând de la premisa că ne aflăm în fața unui monument cu caracter votiv ridicat de unul din membrii acestei comunități. Observațiile lui Ioan Piso au toate șansele să fie corecte și în consecință lectura inscripției publicate de L. Ruscu ar trebui rectificată în consecință.

Dorim să atragem atenția că ar fi fost nevoie de o hartă specială cu indicarea locurilor de proveniență a inscripțiilor, pe harta generală nefiind incluse anumite puncte, spre exemplu Alburnus Maior.

Încheiem această scurtă prezentare cu observația făcută de I. I. Russu, preluată de autoare, conform căreia inscripțiile grecești constituie mai puțin de 2% din totalul inscripțiilor provenite de pe teritoriul provinciilor dacice.

Florian Matei-Popescu

MARCUS REUTER, MARKUS SCHOLZ, *Geritzt und entziffert. Schriftzeugnisse der römischen Informationsgesellschaft*, Schriften des Limesmuseums Aalen, Nr. 57, Esslingen am Neckar 2004, ISBN 3-8062-1924-9, 108 pag.

Acest volum se dorește o celebrare a 40 de ani de activitate a muzeului *limes*-ului din Aalen și substituie totodată catalogul unei expoziții itinerante care în acest an, după Aalen, va merge la Brügg (Elveția) și la München. În cadrul seriei de publicații ale muzeului din Aalen au apărut până acum 57 de volume abordând subiecte din tematica armatei romane și a *limes*-ului, organizării provinciilor romane, precum și teme care prezintă anumite categorii de izvoare folosite la investigarea subiectelor amintite (de exemplu inscripții, monede etc.). Volumul pe care doresc să îl semnalez în aceste rânduri se ocupă de așa-numita epigrafie minoră (p. 6), prezentând această categorie de texte folosind nu numai exemple deja cunoscute, ci și introducând în circuitul științific material inedit sau puțin cunoscut.

Structura lucrării se constituie din: cuvânt înainte (p. 5-6) redactat de M. Kemkes; 14 capitole (p. 7-94); bibliografie sumară ordonată pe capitole (p. 95-98); lista instituțiilor din colecțiile cărora provin exponatele (p. 100); lista-catalog a exponatelor care include și sursa fotografiilor

utilizate (p. 100-106). Fiecare capitol beneficiază de o pagină de titlu concepută în gen caricatural de B. Pfeifroth.

Cele 14 capitole prezintă pe scurt: începuturile scrisului la nord de Alpi (p. 7-9), ustensilele folosite de romani pentru scris (p. 10-15), diferitele tipuri de scriere folosite (p. 16-20), posibilele falsuri și contextul apariției lor (p. 21-24), armata romană și rolul jucat de soldați în răspândirea scrisului în provinciile romane (p. 25-29), identificarea prin inscripționare a obiectelor din uzul personal al unui soldat sau al unei unități (p. 30-36), onomastica la romani, în armată și în provincii (p. 37-44), administrația provincială și justiția (p. 45-52), comerțul (p. 53-60), școala (p. 61-63), religia și dialogul cu divinitățile (p. 64-75), relațiile interumane (p. 76-81), dieta (p. 82-90), sfârșitul culturii scrierii antice (p. 91-93).

Ideea acestui proiect aparține lui M. Reuter și M. Scholz, care sunt și autorii celei mai mari părți a textelor. Alături de ei, pe parcursul capitolelor, referitor fie la piese nou descoperite, fie la noi lecturi sau studii speciale asupra unor

texte deja cunoscute, o serie de alți specialiști semnează scurte intervenții incluse în capitolele propriu-zise, deosebite de restul textelor prin fundalul color: L. Schwinden (p. 15, 68 și 87-90), J. Dolata (p.36), U. Herbermann (p. 58), J. Krier (p. 66), J. Blänsdorf (p. 72), M. Witteyer (p. 74).

Deși orașele în care expoziția va circula și unele titluri de capitol lasă impresia concentrării prezentării – ca arie geografică – în zona de la nord de Alpi, prin natura lucrurilor exemple prezentate, respectiv menționate, provin dintr-o arie mult mai largă, acoperind finalmente întinderea Imperiului Roman (sec. al II-lea p.Chr.). Din punct de vedere cronologic sunt prezentate exemple din perioada cuprinsă între sec. I a.Chr. – sec. VII p.Chr.

Micul volum nu se constituie dintr-o parte de studii și una de catalog, ci prezentarea exponatelor este făcută pe parcursul capitolelor, în legenda celor 155 de ilustrații. Colecția din care face parte fiecare obiect și bibliografia minimală se regăsesc în lista-catalog de la sfârșitul volumului. În acest fel se realizează o prezentare sintetică și ușor de parcurs a tematicii alese, așa cum muzeul din Aalen își propune pentru seria sa de publicații destinate publicului larg.

În final mă voi limita la selectarea câtorva exemple dintre piesele prezentate. Categoria epigrafiei minore include inscripțiile de pe obiectele de uz curent, atât cele produse în serie (ștampile pe țigle, cărămizi, ceramică, metal), cât și cele personalizate (ștampilele de oculiști, *tesseræ* de tot felul, notițe, schițe, votive, blesteme etc.). Textele pot fi ștampilate, incizate în pastă crudă sau după ardere, scrijelite, cioplite, punctate, pictate ș.a.m.d.

Cele mai vechi inscripții de la nord de Alpi sunt două incizii (una cu litere grecești, alta cu litere latine) pe fragmente ceramice descoperite în *oppidum*-ul de la Manching (fig. 2 și 3).

În Germania, la Xanten, a fost găsit un set de *phalerae* de harnașament, una dintre acestea (fig. 57) purtând inscripțiunea referitoare la proprietar (*Plinio praefecto*) redată prin punctare. Despre Plinius Maior se știe din alte surse că a comandat o unitate auxiliară de cavalerie din armata Germaniei inferioare la mijlocul secolului I p.Chr. Din această cauză s-a emis ipoteza apartenenței setului de decorații (aflat acum în colecțiile lui British Museum) acestei personalități.

La Hagenbach (Pfalz), între votivele de argint prădate de germani în secolul al III-lea și pierdute ulterior în apele Rinului, se află și o dedicație către Mithras (fig. 63) pusă de *Andossus, Obbelexxi filius*. Concluzia autorilor: Obelix a existat cu adevărat, chiar dacă în Aquitania (sudul Franței).

O serie de etichete de mărfuri constând din tăblițe din plumb cu denumirea mărfii și prețul scrijelite menționează printre altele și delicatese foarte scumpe, necunoscute anterior ca făcând parte din dieta romanilor, precum vrăbiuțe (p. 88-89) și corb (p. 90).

Una dintre cele mai recente descoperiri prezentate în volum o constituie depozitul-votiv din *villa rustica* de la Marktoberdorf-Kohlhunden (Ostallgäu) care conține un set de vase de masă (*terra sigillata*) pentru 4-5 persoane (fig. 99), un set de vase de bucătărie precum și un set de ustensile de scris și resturile unei role de pergament. Câteva dintre pahare poartă dedicații către Hercules și divinități locale. Scrierea cursivă a dedicațiilor, evident diferită, permite, în opinia autorilor, ipoteza scrijelirii numelor în timpul oficierei ceremoniei.

Un caz fericit al unei tăblițe de plumb descoperite la Trier care poartă scris cu cerneală numele de *Rusticus* (p. 15) furnizează un indiciu important pentru explicarea unei întregi grupe de descoperiri de tăblițe de plumb, în genere din aria unor temple sau amfiteatre. Faptul că pe plumb se scria cu cerneală nu era cunoscut (deși fusese presupus de unii specialiști). Alături de utilizarea tăblițelor ca etichete comerciale și purtătoare de blestem (*defixiones*) pe care textele erau scrijelite/incizate, varianta scrierii cu cerneală pare să fi fost la fel de răspândită. Condițiile climatice și categoriile de sol nu au păstrat însă decât foarte rar urmele cernelii.

De observat, firește, este menționarea unora dintre textele de pe tăblițele cerate descoperite la *Alburnus Maior* (Roșia Montana, jud. Alba, România): pag. 46-48, tabelul 1, administrația zonei miniere, pag. 54-56 – prețuri în Imperiu la diferite categorii de produse. Autorii nu folosesc corpus-ul IDR, ci doar articolul lui H.Chr. Noescke (BJ 177, 1977, p. 398-403). Dovadă în acest sens stă și fig. 18 care prezintă sintetic diferitele variante de scriere cursivă, funcție de materialul de scriere folosit (*dipinti*, tăblițe cerate, lut nears, ceramică, piatră, plumb,

muruială). Comparând coloana a doua cu tabelul sintetic din IDR I, p. 181 se constată nepreluarea variantelor de la *Alburnus Maior* în sistematizare. Alături de celelalte exemple de tăblițe cerate descoperite în Imperiu (de ex. la *Vindonissa* și *Vindolanda*) importanța celor de la *Alburnus Maior* este de necontestat. La paginile 19 și 28-29 autorii prezintă și metodele de investigare pe care cercetarea din ultimii ani le-a găsit a fi utilizabile în cazul tăblițelor cerate. Piese

descoperite pe teritoriul românesc nu au fost până acum investigate atât de amănunțit.

Expoziția și volumul de față arată o dată mai mult importanța epigrafiei minore pentru cunoașterea unor aspecte de viață cotidiană antică. Nu în ultimul rând, însă, este de reținut posibilitatea comunicării rezultatelor cercetărilor de istorie antică și arheologie publicului larg prin acest gen de studiu și prezentare.

Cristina-Georgeta Alexandrescu

MIRCEA D. MATEI, LUCIAN N. CHIȚESCU, *Cetatea de pământ de la Bârlad. Monografie arheologică*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2002, 178 p., 4 + 48 pl.

Cetatea de pământ de la Bârlad a putut fi cunoscută prin cercetările arheologice efectuate în anii 1958, 1961 și 1962, primele rezultate ale săpăturilor fiind publicate în paginile revistelor SCIV și Dacia, în 1959 și 1963. Apariția unei monografii în care autorii vechilor cercetări, Mircea D. Matei și Lucian N. Chițescu, prezintă o privire complexă asupra problematicei arheologice și istorice legate de această fortificație cu un loc aparte în sistemul defensiv al Moldovei medievale, trebuie în mod special apreciată.

Cuvântul înainte al autorilor precizează dificultățile cercetării, lipsa atenției față de resturile fortificației de lângă Bârlad și a protecției acestora, diferitele intervenții care au distrus vechile urme limitând suprafețele accesibile investigației. Rezultatele săpăturilor, chiar limitate, au fost considerate concludente pentru lămurirea problematicei fortificației, ținând seama de: repetarea în interior a unor elemente ale fortificației; starea precară de conservare a locuințelor de suprafață și îngreunarea cercetării celor semiadâncite de pânza de apă freatică; observația că, exceptând latura de vest, lipseau elemente de genul bastioanelor și porților, care nu ar fi fost necesare datorită terenului mlăștinos.

Monografia este structurată în două părți: prima (p. 7-67), privind descrierea cercetărilor, elementele de fortificare și locuințele, cea de a doua (p. 69-147), privind materialele arheologice descoperite.

Capitolul I al primei părți prezintă *așezarea geografică, istoricul cercetărilor, descrierea săpăturilor și stratigrafia* (p. 9-19). Foarte puținele

mențiuni documentare în legătură cu cetatea, mai târziu și puțin concludente, făceau necesare cercetări arheologice, care au avut și un caracter de salvare. Complexul a fost secționat pe axul longitudinal, perpendicular pe acesta fiind trasate alte secțiuni, completate de cercetări în suprafețe. În 1958 a fost săpată o secțiune lungă care străbătea platoul din fața fortificației, șanțul, valul și palisada, până în interiorul cetății. În 1961, prin deschiderea unor secțiuni și suprafețe, s-au obținut precizări privind stratigrafia, elementele fortificației și complexe din interior, iar în 1962 s-a cercetat intrarea cetății și s-au verificat observațiile anterioare. Astfel au fost obținute date privind stratigrafia, structura sistemului de fortificare și complexe de locuire. Unicul nivel de locuire și complexe care îi aparțin au fost datate prin materialul arheologic descoperit, inclusiv patru monede de la Ștefan cel Mare, în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Interpretarea materialului arheologic coroborată cu interpretarea istorică a permis încadrarea cetății în sistemul de fortificații al Moldovei din a doua jumătate a secolului al XV-lea.

În capitolul II al primei părți (p. 20-33) sunt descrise *elementele de fortificație* ale cetății de pământ și de lemn de la Bârlad, fortificație cu caracter temporar, ridicată din cauza pericolului unei invazii, pentru a oferi posibilități de supraveghere a inamicului și de a opune o primă rezistență. Elementul defensiv principal este palisada, căreia i se adaugă valul de pământ și șanțul de apărare. Sunt precizate observațiile